

Dr. G. Abma en Dr. J. de Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht*. Passage. Baarn: Ten Have, 1989.

Daarin: Dr. M.J. Paul, 'Hoedemaker en de uitleg van de Bijbel', 116-134.

VI. Hoedemaker en de uitleg van de Bijbel

'De ware wetenschap is christocentrisch.'¹ Deze uitspraak van Ph.J. Hoedemaker typeert zijn theologie en zijn uitleg van de Heilige Schrift. In deze bijdrage komt aan de orde hoe hij dit beginsel van Schriftuitleg toepast en verdedigt tegenover modernisme en de ethische theologie. We beginnen met een kort historisch overzicht en eindigen met de actualiteit van Hoedemakers beschouwingen. Bij het herdenken van Hoedemaker is het goed om te zoeken naar het blijvende en actuele in zijn beschouwing van de Bijbel. Ik wil dit toespitsen op de verhouding geloof en wetenschap, omdat de vragen die hierover in de negentiende eeuw zijn gesteld, nog steeds actueel zijn: in welke mate mag de uitleg van de Bijbel bepaald worden door het geloof in de Bijbel zelf?

1. Terreinverkenning

Om een goed beeld te krijgen van de werkzaamheid van Hoedemaker, is het nodig eerst kort de algemene situatie te schetsen met betrekking tot de bijbeluitleg. Wanneer we beginnen bij de Reformatie, dan valt het op, dat Luther en Calvijn niet langer de kerkelijke overleveringen aanvaardden, maar zelfstandig de Schrift gaan bestuderen. Dit heeft tot gevolg, dat ze veel teksten anders uitleggen dan eeuwen lang gedaan is. Zij vragen daarbij ook aandacht voor de menselijke kant van de Bijbel. Toch is voor hen het goddelijke en menselijke zo nauw met elkaar verweven, dat heel de Bijbel het Woord van God is. In latere generaties is bij sommigen die menselijke kant steeds meer centraal komen te staan en uitgelegd als beperkt en feilbaar. Vooral in de achttiende en begin negentiende eeuw zijn er tal van argumenten aangedragen tegen het goddelijk gezag van de gehele Bijbel. Het begon aanvankelijk met historische kritiek, maar deze is uitgegroeid – met name in de tijd van de Verlichting – tot een alom vattende kritiek op de 'primitieve' voorstellingen van de Schrift: God kan niet spreken

116 [= eerste pagina]

uit de hemel; wonderen zijn een onmogelijke doorbreking van natuurwetten en profeten kunnen de toekomst niet voorspellen. Om toch nog vast te kunnen houden aan het bijzondere van de Bijbel maakten velen onderscheid tussen 'het menselijke' en 'het goddelijke': slechts een deel van de Bijbel is in de eigenlijke zin Woord van God.² Talrijke orthodoxe exegeten hebben daarentegen het goed recht van een gelovige benadering van de Schrift bepleit en oplossingen aangedragen voor de schijnbare tegenstrijdigheden. Halverwege de negentiende eeuw bezetten enige beroemde orthodox-lutherse hoogleraren de katheders van de universiteiten in Duitsland: E.W. Hengstenberg, C.F. Keil en F. Delitzsch.

Dit beeld wijzigt met het optreden van J. Wellhausen. Hij schreef in 1878 zijn *Prolegomena zur Geschichte Israëls*, een boek met een zeer radicale reconstructie van het Oude Testament. Geeft de Bijbel zelf ons de indruk dat Mozes Gods openbaring ontving en in de eerste bijbelboeken aan ons doorgeeft, Wellhausen beweerde dat de wetgeving juist het eindprodukt was van Israël. In plaats van de volgorde Wet – Profeten kwam de volgorde Profeten – Wet. De profeten waren niet langer de dienstknechten van God die het volk terugriepen tot de wet, maar de vernieuwers van het geloof, die

gezorgd hebben voor een hoger niveau in de ontwikkeling van Israëls opvattingen. De wet is uiteindelijk pas in de Ballingschap tot zijn huidige vorm gekomen.³

In Nederland kan de situatie in de eerste helft van de negentiende eeuw geschetst worden met de woorden theologie der Verlichting, Groninger theologie, Afscheiding en Réveil. De (vooral) Duitse Schriftkritiek werd in min of meerdere mate geaccepteerd door de eerste twee stromingen, terwijl de andere twee deze grondig afwezen. Enige tijd later komt het modernisme op en de ethische theologie. De Leidse oudtestamenticus A. Kuenen behoort tot het modernisme. Na aanvankelijk verzet gaat hij over tot de zienswijze van Wellhausen. J.H. Gunning en J.J.P. Valeton zijn vertegenwoordigers van de ethische theologie.⁴

2. Hoedemakers publicaties

Hoedemaker heeft vanaf 1880, het jaar van de oprichting van de Vrije Universiteit, een breed scala van vakken gedoceerd aan deze Amsterdamse instelling: natuurlijke theologie, ethiek, praktische theologie, godsdienstgeschiedenis en geschiedenis van de wijsbegeerte. Op 1 januari 1886 vertrok de hoogleraar in de oudtestamentische vakken

117

F.W.J. Dilloo. Hoedemaker nam een deel van diens vakken over. Hij deelde het standpunt van A. Kuyper, de grote voorman van de Vrije Universiteit, die in 1881 een rede uitsprak tegen de oprukkende Schriftkritiek: 'De hedendaagsche Schriftkritiek in haar bedenkelijke strekking voor de gemeente des levenden Gods'. Dat hij ook op dit terrein op de hoogte was met de stand van zaken, bewijst de keuze van het onderwerp bij het vak inleiding in het Oude Testament: 'Wellhausens en Kuenens reconstructie van Israëls geschiedenis en het boek Deuteronomium'.⁵

In de inleiding op het boek *Zonde en Genade: de tijd der richteren* lezen we, dat Hoedemaker kwam tot een sterke afwijzing van het standpunt van Wellhausen. Daarom wil hij ook het resultaat van zijn onderzoekingen publiceren, maar tot zijn leedwezen deelden de uitgevers hem 'een en ander over het debiet van soortgelijke werken mede, dat wel in staat was te ontmoedigen, althans niet te bemoedigen'. Ze raden hem aan de resultaten van zijn onderzoek 'in een populair vorm, niet weerleggender, maar stellender wijze te leveren in een boek, dat de verklaring van een gedeelte der Heilige Schrift ten doel had.' Zo komt het dan tot het genoemde boek *Zonde en Genade*, verschenen in 1887. Ter aanvulling werd in 1893 uitgegeven *Genade en Recht: Israël onder de regeering van Saul en David*.

In 1895 vindt eindelijk de publicatie plaats van het polemische geschrift *De Mozaïsche oorsprong van de wetten in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri: lezingen over de moderne Schrift-critiek des Ouden Testaments*. Hoedemaker meent dat niet geheel de inhoud van de eerste vijf bijbelboeken van Mozes afkomstig hoeft te zijn (contra Hengstenberg), maar wel de wetten die nadrukkelijk op zijn naam staan. Een groot deel van de zomervakantie van 1892 was besteed om nogmaals de werken van Kuenen en Wellhausen door te nemen. G. Wildeboer had duidelijk deze mededeling op het oog, toen hij schreef over theologen die van mening zijn dat ze in een paar maanden – in een korte zomervakantie – in staat zijn om de stof meester te worden en te verwerpen waar begaafde geleerden gedurende een jarenlange arbeid mee bezig zijn geweest.⁶ In het geschrift *Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap* (1898) gaat Hoedemaker op deze opmerking in. Hij wijst erop, dat hij al dertig jaar met deze materie bezig is en eindigt dan: 'Talleyrand had twee regels schrift nodig om iemand aan de galg te brengen. Misschien kan men tegenwoordig met minder toe.'⁷

Ten slotte zij nog vermeld het *Handboek voor het onderwijs in het Oude Testament* (1885), het *Handboek van het Nieuwe Testament* (1906), de

118

rede *Niet van eigen uitlegging* (1886; gericht tegen J.I. Doedes), *Het evangelie in het Oude Verbond* (1889) en de postume publicatie *Jakob-Israël* (1911).⁸

3. Modernisme

Liever dan allerlei kleine polemiek naar voren te halen, willen we ons nu concentreren op de hoofdzaken van het verzet van Hoedemaker tegen de toenmalige oudtestamentische wetenschap. Volgens Kuenen en Wellhausen is er een geleidelijke ontwikkeling zichtbaar in de godsdienst van Israël. Er is een ontwikkeling van laag naar hoog te bespeuren. Het eerste, en meest primitieve stadium van Israël komt naar voren in het boek Richteren. Waar blijkt in die tijd de heerlijkheid van Israëls wetgeving? Het is toch duidelijk dat die wetgeving toen nog niet bestond?

Hoedemaker wijst een dergelijke ontwikkeling af. Het volmaakte stond aan het begin en de tijd der richters wijst op afval. Zo is het te verklaren dat hij direct in 1887 komt met een publicatie over de tijd van de richters. Hier valt de grote beslissing: is die tijd beginpunt van Israëls godsdienst, of is hier afval en teruggang te bespeuren? Hoedemaker wijst op de vaste wet der openbaring, namelijk dat de mens geroepen wordt de genade Gods te aanvaarden en te verwerken. Het volk dat het verbond Gods schendt, moet óf worden verdelgd, óf worden overgelaten aan zijn natuurlijke ontwikkeling. Het keerpunt ziet Hoedemaker in Richt. 2, geciteerd in de door hem gebruikte Statenvertaling: 'En een Engel des HEEREN kwam opwaarts van Gilgal tot Bochim, en Hij zeide: Ik heb ulieden uit Egypte opgevoerd, en u gebracht in het land, dat Ik uw vaderen gezworen heb, en gezegd: Ik zal mijn verbond met ulieden niet verbreken in eeuwigheid. En ulieden aangaande, gij zult geen verbond maken met de inwoners dezes lands; en hun altaren zult gij afbreken. Maar gij zijt mijn stem niet gehoorzaam geweest; waarom hebt gij dit gedaan? Daarom heb Ik ook gezegd: Ik zal ze voor uw aangezicht niet uitdrijven; maar zij zullen u aan de zijden zijn, en hun goden zullen u tot een strik zijn.'

Hoedemaker ziet in deze belangrijke gebeurtenis de verklaring voor de toestand in de richterentijd. God wilde wonen onder Israël in de tabernakel. Maar het voornaamste doel van het verbond, de openbaring van een volk in welks midden God woont en heerst, wordt van nu af niet meer bereikt. De engel komt niet als boetprediker, om tot

119

bekering te brengen, maar om het strafgericht aan te kondigen, dat reeds vroeger bij zo menige gelegenheid had bedreigd. Israël valt terug tot een lager standpunt uit de verbondsbetrekking in haar hoogste verwezenlijking. Het verbond is van nu af in zijn hoogste openbaring geschorst.

In *De Mozaïsche oorsprong* verdedigt de auteur opnieuw dit gezichtspunt. Nadat hij verscheidene vertegenwoordigers van de nieuwere kritische richting aan het woord gelaten heeft, schrijft hij: 'Dit alles veronderstelt, dat Israëls geschiedenis door dezelfde wetten wordt beheerscht, dat zijne Heilige Boeken naar dezelfde regelen moeten worden beoordeeld, als die, welke voor alle volken gelden, dat zij, in één woord, het product zijn van eene zuiver natuurlijke ontwikkeling.' Hij gebruikt hier het woord naturalisme en zegt, dat het hem steeds duidelijker is geworden dat we in het z.g. historisch beginsel van de kritiek met een oude bekende te doen hebben, die onder een andere naam wordt

aangediend en nu met ingenomenheid wordt begroet op plaatsen, waar hij anders geen ingang zou hebben gevonden. 'Het gaat niet om dit of dat feit, dat men een wonder noemt, maar om het karakter van de geschiedenis zelve, om Israëls geschiedenis, n.l. als één organisch geheel, om de vraag, of de goddelijke factor, niet immanent maar transcendent optredende, zal worden geëlimineerd, of wel, om het op eene andere wijze uit te drukken, of de Openbaring in Israël zal worden ontkend?'⁹

De heersende richting is niet zomaar ontstaan. De kritiek is tot ontwikkeling gekomen onder invloed van:

1. Het cartesianisme, dat in de plaats van de kennis Gods heeft gesteld een voorstelling aangaande God. Cartesius scheidde wat God verenigd had: geloven en weten, de Heilige Schrift en de menselijke rede, de godgeleerdheid en de seculiere wetenschap.¹⁰
2. Een verwaterd supranaturalisme (Van Oosterzee, Doedes), dat de grondgedachte van oud en nieuw verbond beide, de werkelijke, persoonlijke inwoning Gods in Israël niet heeft begrepen en daardoor de sleutel mist tot de verklaring van de wet der schaduwen, de noodzakelijkheid van de tabernakel en de dienst der verzoening, het feit dat èn die tabernakel, èn die ceremoniële wet hun betekenis hebben verloren na de bondsbreuk bij de vestiging in Kanaän (Bochim), toen Jehova tijdelijk ophield, zich als Israëls Koning in Zijn paleis te openbaren.
3. Het verkapte remonstrantisme (en socianisme), dat de offers uit de mens laat voortkomen, en niet als middel en voorwaarde, waarop

120

God gemeenschap met de zondaar wil oefenen, in Gods gebod laat wortelen.¹¹

Tegenover de Schriftkritiek die zulke wortels heeft, plaatst Hoedemaker in de eerste plaats een ander uitgangspunt. Daarom bestrijdt hij vooral de verkeerde principes. De uitwerking interesseert hem minder. Zeker, in *De Mozaïsche oorsprong* behandelt hij de belangrijkste thema's die door de critici aangereikt zijn, zoals de bronnensplitsing, de centralisatie van de cultus, het priesterschap en de religieuze feesten. Toch komt hij zelden tot een gedetailleerde behandeling van de stof, omdat de verschillen vooral op het principiële vlak liggen. Daarnaast mogen we niet vergeten dat zijn hoofdwerk bestaat uit lezingen, die uit de aard der zaak niet te gedetailleerd kunnen zijn. Voor de finesses verwijst hij graag naar buitenlandse literatuur, waarbij zijn goede kennis blijkt van de oppositie in Duitsland, Engeland en Amerika.¹²

4. *Rechtse critici*

De bovenstaande polemiek was vooral gericht tegen Kuenen, Wellhausen en andere geleerden, die dogmatisch een geheel ander standpunt innamen dan Hoedemaker. Er waren echter ook in Nederland geleerden die veel dichter bij hem stonden. Geleerden die zich ver hielden van allerlei openlijke ketterijen, maar toch van mening waren, dat men zich niet kon onttrekken aan enige juiste conclusies van de moderne kritiek. Tegen hen wijst Hoedemaker erop, dat het niet mogelijk is, uitgangspunt, methode en resultaten van de literair-historische Schriftkritiek geheel of gedeeltelijk te aanvaarden en tegelijkertijd de Christus der Schriften vast te houden. 'Er zijn op het terrein van het onderzoek der Heilige Schrift Blondins, die met bewonderenswaardigen tact hun evenwicht weten te bewaren op het strak gespannen koord van de theorieën des tijds; wij maken die tour de force met hen niet mede. Er zijn mensen, die langs de ladder der Schrift gekomen zijnde tot de hoogte des geloofs, waarop zij nu staan, zonder vrees neerzien op de pogingen, die beneden op den beganen

grond worden aangewend, om de ladder weg te nemen. Wij zijn overtuigd, dat de ladder tevens het steunpunt is, waarop het geheele gebouw rust en zijn in dezen minder gerust.¹³

Oudtestamentici als J.J.P. Valeton en G. Wildeboer eisten voor zijn besef ten onrechte het vertrouwen der gemeente voor zich op. Hun richting, zo herhaalt hij telkens, is veel gevaarlijker dan de moderne,

121

ook al bezigt men de woorden geloof, bekering en wedergeboorte. De felheid waarmee Hoedemaker tegen deze groep voornamelijk ethische theologen tekeer gaat, is niet te verklaren uit enghartigheid, want voor mensen als De la Saussaye jr. en J.H. Gunning jr. heeft hij veel waardering. Hij deed dit uit oprechte bezorgdheid voor de kerk. In een lezing voor de Confessionele Vereniging heeft Hoedemaker de dwalingen eens gerubriceerd als afwijkingen in de leer van de Vader, van de Zoon en van de Heilige Geest.¹⁴

Het betreft de leer van de Vader, want de openbaring in eigenlijke zin aan Israël wordt ontkend. Er blijft bij de genoemde geleerden wel een rest van openbaringsgeloof over, maar vooral bij Wildeboer is het uiteindelijk naturalisme van zuiver allooi. Ook een door God geleide ontwikkeling van primitief naar meer juiste voorstellingen doet geen recht aan Gods openbaring. Wanneer het Scheppingsverhaal en het Godsbegrip dat daaraan ten grondslag ligt, uit Babel afkomstig is en dagtekent uit de tijd na de Ballingschap, is dit niet een schriftuurlijke voorstelling, maar in de grond puur naturalistisch, d.i. puur heidens.

De afwijkingen raken in de tweede plaats de leer van de Heilige Geest. De inspiratie van de Heilige Schrift wordt prijsgegeven. Het onderscheid tussen canonieke en apocriefe boeken vervalst. De leiding van de Heilige Geest wordt ontkend, zowel wat betreft het ontstaan van de verschillende boeken afzonderlijk als van de canon. 'Maar gij begrijpt dit toch, dat er van de belofte: "de Heilige Geest zal u in de waarheid leiden", van uitspraken, als de volgende: "gij hebt de zalving van den Heilige", "de Kerk is de pilaar en de vastigheid der waarheid", "het heeft den Heiligen Geest en ons goed gedacht", op het standpunt van Wildeboer weinig of niets overblijft, m.a.w., dat in hetgeen hij "de overlevering" noemt, èn de Kerk, èn de belijdenis, èn de regel des geloofs worden getroffen.¹⁵

Ten derde gaat het over de Zoon. De Heiland heeft de opvattingen van zijn tijdgenoten aangaande het Oude Testament gedeeld, ook op die punten, waar de literair-historische kritiek daarvan afwijkt. In *Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap* schrijft hij, zich verzettend tegen het geschrift *Christus en het Oude Testament* van Valeton: Men kan niet ontkennen dat bijna alle door de nieuwe kritiek betwiste punten door een of ander getuigenis van de Heiland worden gedekt. Weliswaar heeft Christus zich er niet mee bemoeid historische of natuurkundige vragen tot een oplossing te brengen. Maar de vraag is, of Christus gedwaald heeft ten opzichte van Zijn persoon, Zijn werk

122

en Zijn ambt.¹⁶ Op de tegenwerping dat Christus en zijn apostelen niet in de wereld gekomen zijn om hun tijdgenoten onderricht te geven in de kritiek, verwijst Hoedemaker naar het antwoord dat de vaders reeds gaven: 'Zij zijn evenmin gekomen om gangbare dwalingen in stand te houden en door hun gezag te dekken, maar zij zijn leeraren der waarheid geweest, in wie wij veel meer vertrouwen hebben, dan in duizend Spinoza's, Hobbessen, Simons en Clericussen, die nagenoeg geen beteren grondslag voor hunne conjecturen hebben, dan de vermetelheid der critiek wier lichtzinnige en allesbehalve vrome verzekeringen wij met de reeds door ons gemaakte opmerkingen wederlegd

achten.¹⁷

Het belang van het getuigenis van Christus kan verduidelijkt worden met de datering van het boek Deuteronomium. Volgens de bijbelse overlevering is dit boek van Mozes afkomstig. Sinds begin negentiende eeuw menen velen, dat dit wetboek in de zevende eeuw voor Christus is ontstaan, omstreeks de tijd van koning Josia.¹⁸ Veel behoudende critici vragen zich af, wat een dergelijk standpunt uitmaakt voor het geloof. Hoedemaker antwoordt bijzonder fel, door te wijzen op de verzoeken in de woestijn (Matt. 4). De verzoeken van de satan worden door Jezus gepareerd met aanhalingen uit het boek Deuteronomium. Dit boek moet echt van Mozes zijn en kan geen ondergeschoven wet zijn uit later eeuwen die hem bedriegelijk in de mond gelegd is. 'De Gemeente wordt misleid, wanneer zij met instemming eene prediking hoort, laat ons zeggen over de verzoeking van den Heiland in de woestijn, zonder te vermoeden, dat de prediker, die zoo veel schoons en waars over die verzoeking zegt, het woord, waarmede de Christus den Satan bestrijdt, tot driemaal toe, uit eene ondergeschoven wet laat ontleenen. De Gemeente wordt m.a. w. misleid, wanneer men schoone dingen zegt aangaande den Christus, maar verzwijgt dat het "er staat geschreven" van dien Christus, zijn "wederom staat er geschreven", eene dwaling, eene vergissing of hoe men het noemen wil, is geweest, althans een bewijs, dat de Heiland niet aan de schriftcritiek had gedaan; dat de grepen, die deze Christus met de aanhalingen in de geschiedenis van Israël heeft gedaan, geene historische waarde hebben. Dat noem ik misleiding. Die misleiding moge niet opzettelijk zijn, dan is zij dit niet alleen omdat de critici evenmin een onfeilbaren Christus meenen noodig te hebben als een onfeilbaar Schriftwoord. Welnu, kort en goed, deze Christus is niet mijn Christus; dat zegt weinig; maar Hij is niet die der Kerk, niet die der *Schrift*; Hij is niet de Christus, in Wien "de volheid Gods" lichamenlijk woont, de Christus, aan Wien wij genoeg hebben in leven en in sterven.'¹⁹

123

Hier blijkt, dat de wetenschappelijke vragen voor Hoedemaker geen louter theoretisch karakter dragen, maar direct te maken hebben met het geloof. Ze hebben vooral te maken met zijn geloof in Christus.

In 1881 ging de Engelsman W.R. Nicoll op bezoek bij J. Wellhausen in Greifswald. Hij wilde meer weten van de Duitser die zulke radicale ideeën had over het Oude Testament. In een van de brieven die Nicoll naar zijn vrouw stuurde, vermeldt hij een aan Wellhausen gestelde vraag naar het getuigenis van Christus over het Oude Testament. Het antwoord luidt, dat Christus verkeerde opvattingen had over het Oude Testament. Zoals Hij niet genoeg afwist van de aarde en de zon, zo wist Hij ook niet genoeg van de Bijbel, 'and it mattered little'.²⁰ Dit is een radicaal standpunt. Valeton neemt een veel gematigder standpunt in. Hij is op zoek naar een bepaalde vorm van accommodatie: Christus heeft zich niet uitgelaten over auteurschap e.d. van de boeken van het Oude Testament. Voor Hoedemaker is een dergelijk standpunt echter onaanvaardbaar. Hij twijfelt niet aan de ernst, religieusiteit en waarheidsliefde van Valeton. Hij wil de goede trouw van dogmatisch conservatieve geleerden niet verdenken als zij onder de bekoring van de schijnresultaten van het nieuwe stelsel zijn geraakt en 'nog zooveel van hun oorspronkelijk fonds van schriftuurlijke voorstellingen over hebben', maar wijst erop, dat ze straks steeds meer van hun geloof zullen moeten opgeven. Dat zullen ze moeten doen als ze de consequenties zien. Wanneer ze toch belijdenis willen blijven doen van hun christelijke geloof – zielkundig is dit zeer goed verklaarbaar – wordt hun geloof langzamerhand een handhaven van de bekende klanken met een andere inhoud.²¹ Daarom is Hoedemaker in het geschrift *Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap* erop uit, het bewijs te leveren, dat het

getuigenis van de Christus bij het onderzoek, de uitlegging en de kritiek van het Oude Testament wel degelijk in aanmerking komt en dat de Christus en het christendom met dat getuigenis moeten worden geacht te staan en te vallen.²²

5. *Gelovige wetenschap*

De wetenschap die de Bijbel uitlegt, moet rekening houden met het unieke karakter van de Schrift. Het gezag van de Bijbel berust op de inspiratie door God. Die inspiratie (liever: theopneustie = aanblazing des Geestes; 2 Tim. 3:16) heeft niet op een mechanische wijze plaats gevonden. De bijbelschrijvers zijn niet behandeld als werktuigen,

124

maar als persoonlijk een redelijke wezens. Ze hebben zelf vorm mogen geven aan de woorden Gods. Hoe de inspiratie dan precies gegaan is, en welke term daarvoor gebruikt moet worden (bijv. organische inspiratie) is voor Hoedemaker secundair ten opzichte van het wonder dat God gesproken heeft. 'Aan eene bepaalde theorie omtrent de ingeving van de Schrift is ons geloof niet gebonden; gebonden zijn wij op de wijze, die zoo eenvoudig, diepzinnig en onnavolgbaar schoon in onze Ned. Geloofsbelijdenis wordt beschreven, uitsluitend aan het feit, waaraan wij iedere theorie hebben te toetsen, het feit namelijk dat wij in die Schrift bezitten het Woord van God, en wel zóo, dat wij niet bij machte zijn, tusschen vorm en inhoud, tusschen de Schrift en iets in die Schrift, dat in meer eigenlijken en volstrekten zin "Gods Woord" zou mogen heeten, te onderscheiden.'²³

J.S. Semler heeft rond 1775 het door Hoedemaker bestreden onderscheid tussen 'Schrift' en 'Wort Gottes' ingevoerd. Het eerste zou zijn de verpakking, het vergankelijke van de Bijbel, terwijl het tweede is de eigenlijke boodschap, die van blijvende waarde is. Hoedemaker wil echter heel de Bijbel aanvaarden als Woord van God en geen onderscheid maken.²⁴

Hoe moet de Bijbel uitgelegd worden? In overeenstemming met 2 Petrus 1:20-21 wijst Hoedemaker op de leiding van de Geest. 'De Heilige Schrift toch is zóo samengesteld, dat men zeer gemakkelijk zijn eigen meening daarin terugvindt. Is het ons niet om de meening des Geestes te doen (...), men zal steeds bevinden, dat de Schrift precies zegt, wat men altijd had gedacht.'²⁵

Bij de uitleg moet ook rekening worden gehouden met de geschiedenis van de uitleg, in het bijzonder met de belijdenis der kerk. 'Men mag met het volste recht verlangen, dat de confessie, waarin de Kerk, in wier midden wij geboren zijn, haar geloof heeft uitgesproken, uitgangspunt zij van alle verder onderzoek.'²⁶ De wetenschap mag haar principes niet ontleen aan onjuiste filosofische uitgangspunten maar behoort een gelovige wetenschap te zijn. Afwijzend is zijn oordeel over een z.g. neutrale wetenschap: 'Zoolang de nieuwe Schriftcritiek haar beginsel, hare methode van onderzoek niet heeft gelegitimeerd, ontzeggen wij haar alle wetenschappelijk karakter.' Daarmee ontkent hij niet dat er allerlei nuttige detailkennis is vergaard door geleerden die de genoemde methode aanhangen. Maar de wetenschap is aan haar object gebonden. Wie daar geen rekening mee houdt, heeft geen zicht op de hoofdzaken. 'Wie over God, over Christus, over de

125

Openbaring wil handelen, zonder eene zuivere kennis van God, een juist begrip van Openbaring, eene voorstelling van Christus, zoals Hij is, komt op deze punten, hoevele détails hij ook moge hebben saamgedragen of onderzocht, niet tot wetenschap.'²⁷

Er is een veelweterij, die iets weg heeft van een uitstalling op een jaar- of weekmarkt, waar men allerlei afbraak bijeen vindt. Feiten en bijzonderheden op zichzelf leiden alleen maar tot een ondraaglijke hiërarchie der geleerdheid die ten slotte weinig of niets met wetenschap te maken heeft. Het gaat erom de goede hoofdgedachte te vinden. Vol overtuiging voegt Hoedemaker hieraan toe, dat een ariiaan, een doceet of mohammedaan bij zijn onderzoek zal stuiten op onverklaarbare raadsels. Alleen vanuit het geloof is ware wetenschap mogelijk, 'niet alsof dit geloof iets aan het object toevoegde, maar omdat dit geloof het object zuiver houdt'.¹²⁸

Velen willen vasthouden aan een min of meer neutrale wetenschap. Maar het stelsel van de nieuwere kritiek is niet neutraal. Dit stelsel gaat uit van de evolutietheorie en de consequente toepassing ervan is een verloochening van de levende God en van Jezus Christus die Hij gezonden heeft. 'Het is eenvoudig eene dwaling, te meenen, dat men meer onbevangen wordt, naarmate men minder positief is; (...) eene dwaling, in één woord, te meenen, dat men literarische kritiek kan oefenen, zonder zijne dogmatische, wijsgeerige opvattingen, zijne historische resultaten, zijn geloof en zijne wetenschap, in één woord, zonder zichzelf tot dit onderzoek mede te brengen'.¹²⁹

We constateerden reeds een afwijzing van de leer van de mechanische inspiratie. Hiermee heeft hij vooral lutherse theologen op het oog. De auctor secundarius, de menselijke schrijver van de Bijbel wordt op die wijze geen recht gedaan. Zo wijst Hoedemaker ook een extreem fundamentalisme af, waarbij alleen de letterlijke bijbeltekst van belang is. Hij stelt dat we bij de uitleg van de Schrift ook gebruik dienen te maken van ons verstand (in zekere zin van 'menschelijke redeneerkunde'), mits we die rede als instrument en niet als bron gebruiken. Zodoende heeft gezag, alles wat in de Schrift ligt opgesloten en 'bij wettige gevolgtrekking uit haar wordt afgeleid'.³⁰

6. Voorbeeld

Om enige van de bovengenoemde punten te illustreren, en om ook een indruk te geven hoe Hoedemaker de Schrift uitlegt, volgt thans

126

een uitvoerig citaat uit het werk *Zonde en Genade*. In dit gedeelte, dat handelt over Samuël, zien we geloof en wetenschap hand in hand gaan.

'De profetie is, van den tijd van Samuel af, een verschijnsel van geheel anderen aard en heeft een geheel andere beteekenis. Zij is een nieuwen vorm van openbaring. In den schaduwdienst des Ouden Verbonds is (...) alles gegeven, wat Israel, wat de zondaar tot zaligheid behoeft. Wet en Evangelie, belofte en aanvankelijke vervulling beide. Maar het ligt alles daarin, niet te gebruiken door, en onvoldoende voor den mensch, omdat hij een zondaar is. De behoefte aan een nieuwe openbaring wordt hierdoor bepaald. Wij vinden de wet van haar ontwikkeling in het woord van de Heiland, naar aanleiding van de komst der Grieken, Joh. 12:24: "Het tarwegraan, indien het niet in de aarde valt en sterft, draagt geen vrucht." Jezus kan zich aan den heiden, en in den grond ook aan Israel, niet anders mededeelen dan door den dood heen. Hij moet niet alleen in het vleesch verschijnen, maar zich nog dieper vernederen. De zondaar kan Hem alleen als den Gekruisigde, den Verrezenen en Verheerlijkten in zich opnemen.

Op dezelfde wijze wordt ook de wet omgezet in de profetie. Paulus had de wet van kindsbeen af gekend en onderhouden, en toch spreekt hij van een tijd, waarin het gebod gekomen is, de zonde levend werd en hijzelf stierf. Rom. 7:9. De letter werd voor hem opgelost in den geest. Hij leerde

verstaan, dat "de wet geestelijk was", d.w.z. hij ontving een profetisch inzicht in die wet. Zoo ging het ook met de Emmausgangers. Ja, ook met de belijders uit de besnijdenis, tot wie de brief aan de Hebreëen gericht was. Zij kenden de geschiedenis, hadden de boeken des Ouden Verbonds gelezen, waren in de schaduw van den tempel opgevoed. En toch, zij "verstonden de Schriften" niet. De uitlegger moest komen. Het licht moest door de profetie op al die gebeurtenissen, die uitspraken, die instellingen en plechtigheden worden geworpen, voordat zij aan dit alles hadden en daarin vonden, wat zij behoefden voor hun uitwendig leven.

De profetie sluit zich aan bij de wet, verklaart haar, past haar toe en verschaft het ware inzicht in haar innerlijke betekenis. Daarom ontstaat zij aan het einde van het tijdperk, dat wij thans beschouwen, als vrucht van de geheele voorafgaande ontwikkeling. De profetie brengt geen volstrekt nieuwe openbaring. In dit geval zou de wet feitelijk overbodig zijn. Misleid door het schijnbaar abnormale in Israels verhouding tot de wet en in zijne geschiedenis, heeft de nieuwere kritiek

127

goedgevonden de orde om te keeren en de wet uit de profetie te laten voortkomen. Die profetie is voor haar de neerslag van het leven in Israel, het resultaat van zijn ontplooiing, onder den invloed van allerlei maatschappelijke en staatkundige gebeurtenissen; zij verraadt de drijfkracht van de Israelietische gedachte, dat is van den profetischen geest, die het ideaal in het oog houdt en dit zoekt te verwezenlijken. Het is niet mogelijk een theorie uit te denken, die meer in strijd is èn met de werkelijkheid, èn met de idee dan deze. Zij ontwortelt den boom om hem met zijn bladerenkroon in de aarde te steken; zij kent aan het kind het vaderschap toe; zij maakt, in één woord, de oorzaak tot gevolg en het gevolg tot oorzaak. De profetie heeft, juist omgekeerd, de wet tot haar onderstelling, sluit zich bij het eens gegevene aan, is aan het Woord gebonden, en komt niet om te ontbinden, maar om te vervullen. Eerst nu de wet haar heerschappij over Israel laat gelden, en het volk, zij het nog niet innerlijk, tot haar bekeerd is, nu zij in zijn leven is ingegaan en deze tabernakel, de dienst, het priesterschap in het middelpunt van het geheel kwamen te staan, eerst nu kan de profetie haar zending vervullen.

Het is, uit dit oogpunt beschouwd, opmerkelijk, dat God Israels profeet, die als zoodanig het meest volkomen voorbeeld is van Christus, in den tabernakel te Silo laat opvoeden. Van alle richters is hij de eenige, die een centrale stelling inneemt. De profetie eert de wet, wijst op haar, zoekt haar te handhaven, en staat tot haar in dezelfde verhouding, waarin Johannes de Dooper tot Christus stond. In de openbaring is het nieuwe oud en wordt het oude nieuw, want zij is uit God en, evenals God zelf, onveranderlijk en eeuwig.³¹

Uit dit lange citaat kunnen wij opmaken, dat voor Hoedemaker de Bijbel Woord van God is, de openbaring van God zelf. Aangezien God zelf onveranderlijk en eeuwig is, is er ook een patroon van handelen te ontdekken, een patroon dat zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament aanwezig is. God is geen God van willekeur. De exegeet heeft als taak die samenhangen na te gaan. Zo kan de verhouding van Samuël tot de tabernakel vergeleken worden met de verhouding van Johannes de Doper tot Christus. Zo kan ook de verhouding Profetie – Wet vergeleken worden met ervaringen van Paulus. Het is de eenheid van de Schrift en de onveranderlijkheid van God die dit mogelijk maken.

Wanneer Kuyper in *De Heraut* van 1888 het boek *Zonde en Genade* aankondigt, heeft hij het over een soort 'philosophie de l'histoire

128

sainte', een poging om achter de sluier van het gebeurde door te dringen en ons op elk punt de zedelijke en religieuze motieven te doen zien, die z.i. op elk gegeven ogenblik gewerkt hebben.³²

Het constante mag ons echter ook niet het zicht doen verliezen op het veranderlijke. Er is een openbaringsgeschiedenis, een heilsgeschiedenis, een voortschrijdende openbaring Gods, al werd de zondaar toen niet anders zalig dan wij nu. In het Oude Testament is er de schaduwdienst, die in het Nieuwe Testament vervuld wordt. Van hieruit is de typologie geoorloofd, al moet daar terughoudendheid in betracht worden.³³

Wellhausen en anderen hebben van al deze zaken weinig begrepen. Ze wilden ontwikkeling en geen continuïteit. Ze wilden het religieuze leven vanuit aardse situaties begrijpen, en niet vanuit God, die weliswaar het aardse opneemt in zijn heilshandelen, maar toch verdergaat. Ze hebben geen geestelijk inzicht in de Schrift. Hun wetenschap is niet afgestemd op het object en kan daarom geen werkelijk verstaan van de Schrift opleveren.

Ten slotte kan nog gewezen worden op de bijzonder grote bijbelkennis, waardoor Hoedemaker schijnbaar moeiteloos de meest uiteenlopende bijbelgedeelten met elkaar verbindt.

7. Honderd jaar later

Er ligt nagenoeg honderd jaar tussen de publicatie van de belangrijkste boeken van Hoedemaker en de huidige tijd. Wat is er in die tussentijd gewijzigd?³⁴ Wat het Oude Testament betreft: het stelsel van Kuenen en Wellhausen is grotendeels geaccepteerd, met name wat betreft de ontwikkeling van de godsdienst van Israël. Nieuwe methoden als vormkritiek zijn opgekomen, maar gewoonlijk betreft het wijzigingen in aanpak die het fundament intact laten. De bronnensplitsing in de Pentateuch wordt minder gedetailleerd bedreven dan toen het geval was. De archeologie heeft veel vergelijkingsmateriaal opgeleverd. Hier en daar, vooral in Amerika, heeft dat geleid tot een afscheid van de grote scepsis ten opzichte van het verleden van Israël. Zo zou er meer te noemen zijn. Doch met name in Duitsland bewandelt men nog steeds de door Kuenen en Wellhausen ingeslagen wegen. Voor de theologie van de bijbelboeken is meer aandacht gekomen. Doch vaak is een dualisme te bespeuren tussen 'werkelijke geschiedenis' en 'theologische vertelling'. Geleerden als G. von Rad hebben aandacht gevraagd voor de theologische waarde van de vertellingen,

129

maar tegelijkertijd toegegeven dat de feitelijke geschiedenis geheel anders is verlopen. B.S. Childs bepleit een 'canonical approach', een benadering van de bijbelboeken als canonieke boeken. Het is een hele vooruitgang, doch zoals hij het presenteert is het meer een aanvulling op de bestaande methoden, dan een principiële aantasting ervan. Velen vinden het niet erg dat de Bijbel historisch onjuiste informatie bevat. De zgn. Amsterdamse School situeert de meeste vertellingen in de tijd van de Ballingschap.³⁵ K. Barth heeft niet langer de statische onderscheiding tussen 'Schrift' en 'Wort Gottes', maar bepleit een dynamische benadering: het woord in zijn beperkingen kan Woord van God worden. De daad van het geloof is belangrijker dan de inhoud. Maar geleerden als W. Eichrodt en W. Pannenberg vragen hernieuwde aandacht voor de heilsgeschiedenis die niet geheel en al afwijkend kan zijn van de 'werkelijke geschiedenis'.

8. Actualiteit

Wat moeten we in deze omstandigheden met de inzichten van Hoedemaker? Om te beginnen wil ik er op wijzen, dat wij thans meer met variaties te maken hebben op de negentiende-eeuwse Schriftkritiek, dan dat er een fundamentele verandering is opgetreden. Natuurlijk zijn er verschillen, maar de grondhouding van velen is hetzelfde gebleven, namelijk de overtuiging dat de Bijbel op dezelfde manier gelezen moet worden als andere boeken. De overtuiging dat geen rekening gehouden moet worden met bovennatuurlijk ingrijpen Gods. De overtuiging dat wonderen niet direct aanvaard moeten worden, maar dat gekeken moet worden of ze niet natuurlijk te verklaren zijn. Met andere woorden: een wetenschap die niet bepaald wordt door haar object, zoals Hoedemaker dat zegt. In die situatie is het uiterst actueel wat Hoedemaker een eeuw geleden gesteld heeft. Ook vandaag is nog het grondbeginsel: van boven of van beneden. Vanuit de overtuiging dat de Bijbel van goddelijke oorsprong is, heeft Hoedemaker ook geprobeerd de schijnbare (!) tegenstrijdigheden te overwinnen. Dit kan overkomen als harmonistiek. Zijn harmonisaties zijn door latere onderzoekers niet altijd overgenomen. Doch we zullen hier onderscheid moeten maken tussen het beginsel en de uitwerking. Als de uitwerking niet geheel juist is, zegt dit nog weinig over het beginsel. Hoedemaker geeft zelf toe, dat er ook voor de gelovige onderzoeker vragen en moeilijkheden overblijven: 'Het zou wel wonder wezen, indien men met onvolledige gegevens uit inci-

130

dentele berichten altijd onmiddellijk iedere schijnbare tegenspraak wist te vereffenen, die wellicht veroorzaakt wordt door onbekendheid met één enkel feit.¹³⁶

Zo lijkt het mij dat Hoedemaker te veel nadruk legt op de gebeurtenis in Bochim. Hij legt de geschiedenis in Richt. 2 zo uit, dat de inwoning Gods geweken is, terwijl er veel meer voor te zeggen valt dat de woorden van de engel een aanklacht vormen, een aanklacht die in Richt. 6:8-10 herhaald wordt. Hoedemaker heeft zoveel nadruk gelegd op dit gebeuren om te laten zien dat de richterentijd een tijd van afval was, na de glanstijd van Mozes. Op die wijze is dan te verklaren dat er op tal van plaatsen geofferd werd. In mijn proefschrift heb ik daar een andere verklaring voor gegeven, namelijk dat lokale offerdienst vanaf het eerste begin in min of meerdere mate geoorloofd was, naast de cultus bij het centrale heiligdom, de tabernakel. Dergelijke zaken zijn voor Hoedemaker niet van essentieel belang. Met instemming citeert hij de woorden van S. Maresius, een hoogleraar uit de zeventiende eeuw, tegen L. Peyrerieus, 'dat hetgeen wij van de Schrift kunnen begrijpen, aangaande haar karakter kunnen opmerken, ons vertrouwen moet versterken, dat hetgeen op dit oogenblik nog boven onze bevattings is, of in ons oog geene voldoende verklaring vond, door voortgezet onderzoek, bij vermeerdering van kennis, op Gods tijd en langs Gods weg, duidelijk zal worden gemaakt.'³⁷

Zulke citaten van geleerden uit vroeger eeuwen komen we regelmatig tegen in het werk van Hoedemaker. Hij wil steeds aantonen, dat de wetenschap aan het eind van de negentiende eeuw niet zomaar is ontstaan, maar dat allerlei fundamentele beslissingen al veel eerder, of op zijn minst onder invloed van vroegere opvattingen, zijn genomen. De aanduidingen arminianisme, socialisme, cartesianisme, supranaturalisme, naturalisme, evolutionisme, e.d. zijn niet zozeer betitelingen om tegenstanders maar een etiket op te plakken, als wel bedoeld om samenhangen te laten zien, die velen niet zagen of niet wilden zien. Overigens is een dergelijke transcendente kritiek niet het meest geschikt om andersdenkenden te overtuigen. Hoedemaker heeft in dit opzicht ook de nodige teleurstellingen moeten incasseren. Wellicht had hij meer gehoor gevonden als hij zakelijker

geargumenteerd had en meer immanente kritiek geleverd had. Maar hij vreest terecht de apologetische werkzaamheid die het woord Gods aannemelijk en bijna redelijk tracht te maken.³⁸

Hoedemaker heeft veel geschreven tegen 'de rechtsen onder de cri-

131

tici', de geleerden die niets wilden weten van de verkeerde filosofische en godsdiensthistorische uitgangspunten van Wellhausen en de zijnen. Zij verwierpen het ongeloof, maar wilden juist gelovig bezig zijn met de Schrift en toch een groot deel van de nieuwere inzichten accepteren. Met name Valeton behoorde tot deze richting. Deze opvatting is tegenwoordig bijzonder populair. Volgens Hoedemaker zijn het hooguit details die bruikbaar zijn. Wie meent tal van resultaten over te nemen, zonder de grondprincipes te aanvaarden, vergist zich.

Hier gaat het om het wetenschapsbegrip. In onze tijd komt er steeds meer begrip voor, dat wetenschap niet geheel neutraal en waarde vrij is.³⁹ Misschien gaat het velen te ver, dat Hoedemaker een christocentrische wetenschap begeerde en het wetenschappelijk onderzoek gebonden wilde hebben aan de belijdenis. Het lijkt een keurslijf, doch Hoedemaker formuleert als volgt: 'De Gereformeerde Kerk gaat uit van de volgende m.i. zeer juiste en echt wetenschappelijke stelling: dat men verplicht is, de waarheid, die zeker niet lichtvaardig, noch ook door één persoon, maar door de Kerk zelve op hare wettige vergaderingen en onder den invloed des Heiligen Geestes is uitgesproken, voor waarheid te houden, zolang zij niet gebleken is, onwaarheid te bevatten, of aanvulling te behoeven.'⁴⁰

Ook J.H. Gunning, die 'slechts' wilde dat de onderzoeker gereformeerd zou zijn en het wetenschappelijk onderzoek niet wilde binden aan de confessie, is in later jaren meer naar Hoedemaker toegegroeid: '... de uitlegging van dat Woord Gods verstond ik als individueel. Ieder spreke - dacht ik - naar eigen geweten zijn oordeel uit. Door u echter heb ik leeren inzien, dat het moet zijn het oordeel der vereenigde Kerk (...) Het Confessionalisme, mij altoos eene zaak van weerzin, wordt door uwe beschouwing overwonnen.'⁴¹

Het lijkt me, dat vooral in het analyseren van de achtergronden de grote verdienste van Hoedemaker ligt. In de uitwerking mag er verschil van mening zijn, maar in deze tijd Hoedemaker herdenken, betekent hem navolgen. Navolgen in de strijd tegen de moderne tijdgeest, niet omdat eigen inzichten van zoveel belang zijn, maar omdat het geloof der kerk op het spel staat, ja, omdat de eer van God de Vader, de Zoon en de Heilige Geest in het geding is.

132

Noten

¹ Hoedemaker, *Christus voor de rechtbank der moderne wetenschap*. (Rotterdam, 1898) XII.

² Vgl. C. Houtman, *Inleiding in de Pentateuch* (Kampen, 1980) en H.J. Kraus, *Geschichte der historisch-kritischen Erforschung des alten Testaments* (3e druk; Neukirchen-Vluyn, 1982).

³ Zie M.J. Paul, *Het Archimedisches punt van de Pentateuch kritiek: een historisch en exegetisch onderzoek naar de verhouding van Deuteronomium en de reformatie van koning Josia* (Diss. Leiden. 2e druk, 's-Gravenhage, 1988) hfdst. 7 en 11.

⁴ Vgl. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (2e druk; Kampen, 1981) en S.J. de Vries, *Bible and Theology in The Netherlands* (Wageningen, 1968).

⁵ G.Ph. Scheers, *Philippus Jacobus Hoedemaker* (Diss. Utrecht; Wageningen, 1939) 62.

⁶ De Vries, *a.w.*, 92.

-
- ⁷ Hoedemaker, *Rechtbank*, VII.
- ⁸ Zie de lijst van boeken en artikelen in Scheers, *a.w.*, 290-296.
- ⁹ Hoedemaker, *De Mozaïsche oorsprong van de wetten in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri: lezingen over de moderne Schriftkritiek des Ouden Testaments* (Leiden, 1895) 106-107.
- ¹⁰ Scheers, *a.w.*, 67.
- ¹¹ Hoedemaker, *De Mozaïsche oorsprong*, 61.
- ¹² Een gedeelte van deze literatuur is opgenomen in de 'Lijst met orthodoxe wetenschappelijke literatuur over Genesis' in A.G. Knevel e.a., *Verkenningen in Genesis* (2e druk; Kampen, 1988) 149-153.
- ¹³ Hoedemaker, *Zonde en Genade: de tijd der richteren* (Amsterdam, 1887) 9 en *Genade en Recht: Israël onder de regeering van Saul en David* (Amsterdam, 1893) X.
- ¹⁴ Hoedemaker, *De Mozaïsche oorsprong*, 43-53 en Scheers, *a.w.*, 173vlg.
- ¹⁵ Hoedemaker, *De Mozaïsche oorsprong*, 48.
- ¹⁶ Scheers, *a.w.*, 176 en Hoedemaker, *Rechtbank*, 118vv.
- ¹⁷ Hoedemaker, *De Mozaïsche oorsprong*, 56. (Het citaat is uit B. de Moor, *Comm. in Joh. a Marckii comp.*)
- ¹⁸ Zie Paul, *a.w.*, voor een historisch overzicht.
- ¹⁹ Hoedemaker, *Als verleiders en nochtans waarachtigen: een woord van verweer tegen Prof. Dr. J.J.P. Valeton Jr* (Leiden, 1895) 40. G.D. Noordijk, *Een onbegrepen denker* (Wageningen, 1927) 80. Vgl. voor dit vraagstuk ook mijn artikel 'The Order of Melchizedek (Ps 110:4 en Heb 7:3)', *Westminster Theological Journal* 49 (1987) 195-211, spec. 202 en 209vlg.
- ²⁰ Zie Paul, *a.w.*, 235 en 336.
- ²¹ Hoedemaker, *Rechtbank*, 94-105.
- ²² Hoedemaker, *Rechtbank*, 178.
- ²³ Hoedemaker, *Zonde en Genade*, 8. Vgl. *De Mozaïsche oorsprong*, 35.
- ²⁴ Vgl. Kraus, *a.w.*, 103-113.
- ²⁵ Scheers, *a.w.*, 182. Nog meer regels voor de uitleg worden gegeven in Hoedemaker, *Nationaal niet clericaal* (Sneek, 1897) 15.
- ²⁶ Scheers, *a.w.*, 182. Vgl. Hoedemaker, *De kerk en het moderne staatsrecht* (Amsterdam, 1904) 24 en 36.
- ²⁷ Hoedemaker, *Rechtbank*, 71 en Scheers, *a.w.*, 178.

133

- ²⁸ Hoedemaker, *Rechtbank*, 70-71.
- ²⁹ Hoedemaker, *De Mozaïsche oorsprong*, 113v. en *Rechtbank*, 73.
- ³⁰ Hoedemaker, *De Mozaïsche oorsprong*, 52 en Scheers, *a.w.*, 182.
- ³¹ Hoedemaker, *Zonde en Genade*, 229-231.
- ³² Geciteerd bij Scheers, *a.w.*, 183.
- ³³ Hoedemaker, *Genade en Recht*, 248-249.
- ³⁴ Zie Kraus, *a.w.*, Houtman, *a.w.* en H.W. de Knijff, *Sleutel en slot: beknopte geschiedenis van de bijbelse hermeneutiek* (2e druk; Kampen, 1985).
- ³⁵ Vgl. M.J. Paul en N.C. van Velzen, *De Bijbelexegese van de Amsterdamse School*. Amersfoortse Studies, deel 1, (Amersfoort, 1989).
- ³⁶ Hoedemaker, *De Mozaïsche oorsprong*, 387. Vgl. *Genade en Recht*, 291vlg.
- ³⁷ *Idem*, 384.
- ³⁸ *Idem*, 396.
- ³⁹ Paul, *a.w.*, hfdst. 11 en 329-330.
- ⁴⁰ Hoedemaker, *De Mozaïsche oorsprong*, 35.
- ⁴¹ Scheers, *a.w.*, 143 en Rasker, *a.w.*, 151.

134